

Centrala och officiella svenska spannmålsmått från 1500-talets mitt till 1665.

Av *David Hannerberg.*

Vid kvantitativa studier av det äldre svenska jordbruket är det ofta nödvändigt att omräkna de gamla måtten till nutida enheter. Detta är i många fall en besvärlig sak. Först från mitten av 1600-talet börja spannmålsmåtten bli något så när enhetliga, men även efter nämnda tidpunkt förekomma lokala variationer av ganska stor betydelse. Åtskilligt svårare är det emellertid att komma tillrätta med de spannmålsmått, som användes under 1500-talet och första hälften av 1600-talet. Landsdelar, härader och större gårdar hade sina egna mått. Inom ett och samma landskap, t. ex. i Västergötland mot 1500-talets slut, förekomma så många och olika stora spannmålsmått, att det kan förefalla hopplöst att fastställa deras storlek och ännu mera att i handlingarna skilja dem åt.

Syftet med denna uppsats är icke att utreda de många lokala spannmålsmåttens storlek och användningsområden. Detta skulle vara en alldeles för omfattande sak. Framställningen koncentreras i stället till de »centrala och officiella spannmålsmåtten», varmed avses först de mått, som vid 1500-talets mitt användes av kornskrivaren vid Stockholms slott, samt därefter måtten i kungliga förordningar och i riksdagsbeslut fram till år 1665, då ett kungl. plakat om mått och vikt avslutade en lång och förvirrad utveckling. Avsikten är att så vitt möjligt klarlägga denna utveckling och visa, hur nya mått efter hand tillkommo och ersatte de äldre. Framställningen bygger på ett omfattande material, insamlat ur tryckta källor och ännu mera ur arkivens samlingar, varvid Kammararkivet har givit det ojämförligt mesta. Av utrymmesskäl och för bättre överskådlighet anföres här endast några små utdrag ur materialet, valda så att de med enkla sifferuppgifter belysa viktiga omräkningar och övergångar. Vid bearbetningen av materialet har man naturligtvis måst utgå från de yngsta och säkraste delarna, från diskussionen kring 1665 års plakat, för att därifrån sedan söka avlocka de äldre och mera svårtolkade partierna deras hemligheter. Varken utrymme eller överskådlighet tillåter emellertid att i den följande framställningen använda samma metod. Här är det bättre att börja med det äldsta avsnittet, 1550-talet.

Vid 1500-talets mitt. I Kammararkivets Strödda kamerala handlingar nr 20 finnes bl. a. kornskrivarens spannmålsräkenskaper för Stockholms slott

1558. De olika fogdarnas uppbörd redovisas i läster, pund, spann, fjär-
dingar och fat. Sambandet mellan dessa mått är följande:

1 läst = 12 pund; 1 pund = 8 spann; 1 spann = 4 fjärdingar; 1 fjärding = 4 fat.

Funnes enbart uppgifterna om fogdarnas uppbörd, kunde man lätt tro, att
alla fogdarna använde samma mått. I kornskrivarens räkenskaper omräk-
nas emellertid fogdarnas mått till gemensamma enheter, till »Stockholms-
spannen» med dess under- och överindelning. Detta sker genom att angiva
övermål, »övermålning». Ett enkelt exempel:

Oskrätt tullmjöl (vete).....	4 pund
Övermålning.....	1 pund
	Summa 5 pund

»Löper på var spann övermålning 1 fjärding.»

Kvarntullen utgjorde i detta fall 4 pund = 32 spann i lokalt mått, men mätt
med Stockholms mått 5 pund = 40 spann. Varje lokal spann motsvarade
alltså $1\frac{1}{4}$ Stockholmsspann. Den lokala spannen gav i jämförelse med
Stockholms spann ett övermål om en fjärding.

Övermålets storlek var växlande. Några fogdar i Stockholms närhet hade
inget övermål. De använde alltså Stockholmsspannen. Vid något större
avstånd är övermålet 1 fat på spannen eller i andra fall $\frac{1}{2}$ fjärding. Det
största i denna längd angivna övermålet är som i exemplet här ovan (Åsunda
hd) eller vid Västerås slott 1 fjärding. Utom dessa nu nämnda vanliga över-
mål, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{2}$ och 1 fjärding, förekomma i något fall mellanliggande värden,
 $2\frac{1}{2}$ och 3 fat.

I det nu i korthet skildrade, av fogdarna i Mälaramrådet använda mått-
systemet är *spannen* den grundläggande enheten. Det förekom ett flertal
spannmått, samtliga delade i 4 fjärdingar och 16 fat, vilka alltså även de
voro av olika storlek. Utan att närmare behandla de olika spannmåttens
användningsområden kunna följande anföras som typiska:

Nyköpings slottsspann =	$1\frac{1}{8}$	Stockholmsspann
Västerås	»	$1\frac{1}{4}$ »

Stockholmsspannen har bestämts till 47 l (JANSSON 1936, s. 29), vilket värde
bekräftats genom nya ännu icke publicerade, på ytmåtten grundade beräk-
ningar, varvid som resultat erhållits 46,9 l.

Stockholms slottsspann =	46,9 l.
Nyköpings slottsspann =	52,8 l;
Västerås slottsspann =	58,6 l.

Från omkring år 1500 började *tunnan* att användas som spannmålsmått.
Tidigare hade den förekommit som måttkärl för våta och saltade varor.
Det äldsta i den centrala förvaltningen använda tunnemåttet, som här skall
omtalas, är från 1540-talet. Under detta årtionde började en enhetligare

fogderedovisning och en konsekventare omräkning av de lokala måtten att genomföras. Beträffande spannmålsmåtten är följande exempel ur Smålands handlingar 1545: 5 typiskt:

Summa oppburit korn 7 tunnor 2 skäppor.

Gör uti pundetal 2 pund 2 spann $1\frac{1}{3}$ fjärding.

Räknas uti tunnan $2\frac{1}{2}$ spann efter Stockholms spann.

Det är lätt att verifiera uträkningen (1 tunna = 6 skäppor). Här uppträder det betydelsefulla spannmålsmått, som kunde kallas den gamla Stockholmstunnan, men som i det följande för undvikande av förväxling får heta slottstunnan.

$$\text{Slottstunnan} = 2\frac{1}{2} \text{ Stockholmsspann} = 117,3 \text{ l.}$$

Hos kornskrivaren vid Stockholms slott uppträder tunnemåttet först mot 1550-talets slut, då omräkningar mellan tunnemått och pundräkning sker enligt regeln: 1 tunna = $2\frac{1}{2}$ spann. I en redovisning för 1560 anges övermålet på tunnan på samma sätt som förut hade skett beträffande spannen. En undersökning av dessa uträkningar visar, att tunnan lokalt icke var $2\frac{1}{2}$ spann utan, som man kunde vänta, 2 spann. Den för tunnemåttet grundläggande relationen var inom Mälaronrådet:

$$1 \text{ tunna} = 2 \text{ spann} = 8 \text{ fjärdingar} = 32 \text{ fat.}$$

Jag håller för sannolikt att det även funnits en äldsta Stockholmstunna om 2 Stockholmsspann och = ca 94 l. Varför ersattes denna från 1540-talet av den nyss omtalade slottstunnan?

Det brutna och ovanliga relationstalet $2\frac{1}{2}$ spann visar, att man eftersträvat överensstämmelse med annat eller andra redan existerande rydmått. Den egentliga förebilden är säkert att söka söder om Östersjön, men då de äldre nordtyska måtten ännu icke äro utforskade, kan utvecklingen icke följas i detalj. Inom Hansestäderna hade intressanta försök gjorts att som gemensamt mått införa Rostocktunnan om ca 118 l (KRAUSE 1888).

I det äldre måttssystemet i Mälaronrådet var som nyss omtalats fatet det minsta spannmålsmålet. Spannen utgjorde 16 fat och tvåspannstunnan alltså 32 fat. Men då tunnan började användas som spannmålsmått blev en följd, att även de mindre måtten för flytande varor, och särskilt kannan, kom att begagnas också för spannmål. Under 1600-talet höll spannmåls- och våtvarutunnorna ett olika antal kannor, men så var icke fallet under 1500-talet.

Förebilden till spannmålsmålet slottstunnan är den äldre lakegodstunnan om 48 kannor (JANSSON 1936 s. 32). Den kanna, som här förekommer, är med all sannolikhet den senare omtalade Rostockkannen (jfr 1630-talets diskussion om spannmålsmåtten s. 426). I det följande kallas den slottskannen.

1 slottstunna = 48 slottskannor = 117,3 l
1 slottskanna = 2,443 l

Låt oss nu ett ögonblick återgå till de av fogdarna vid mitten av 1500-talet använda spannmått med övermål i förhållande till Stockholmsspannen. Förhållandet mellan de viktigaste av dessa spannmått var, om Stockholmsspannen sättes = 1, 1 : 1 $\frac{1}{8}$: 1 $\frac{1}{4}$. Om en liknande proportion skulle bibehållas med slottstunnan om 48 kannor som grund, borde de andra måtten utgöra 54, resp. 60 slottskannor. I det följande avsnittet kommer att omtalas en tunna om 60 kannor, sannolikt just slottskannor. Tunnor om 54 kannor förekomma också i det följande, men så vitt nu är känt, gäller det därvid icke i något fall slottskannan.

Till 1500-talets slut. Genom att slottstunnan gjordes = 2 $\frac{1}{2}$ spann blev den större än de flesta fogdarnas tvåspannstunnor. Endast om övermålet var det största uppgivna, 1 fjärding på spannen, blev tvåspannstunnan lika med slottstunnan. Detta betydde visserligen föga vid själva uppbörden, vilket framgår av det svar, som Gustav Vasa gav fogden på Ekholmen i Uppland, då denne år 1547 frågade, hur han skulle förfara med spannen: »Så kunne vi föge annat svare därtill, utan där du någon spannmål på våre vägnar skall uppmäta låta, att det så måtte ske efter den spann, som meninge allmogen där köpa och sälja pläge, nämligen vid Enköping efter Enköpings spann och vid Uppsala efter Uppsala spann» (Gustaf I reg.).

Men övermålet ingick liksom övervikten i myndigheternas tänkesätt, och det är därför naturligt, att efter hand ett nytt måttssystem skulle utbildas med övermål i förhållande till slottstunnans 48 kannor. Åtminstone från 1570-talet begagnas en utgiftstunna om 50 kannor och en uppbördstunna om 52 kannor (FORSSELL 1872 s. 120). År 1582 bestämde Johan III i ett brev, att kronotionde skulle uppbäras och utleverering ske med en spannmålstunna om 50 kannor men uppbörden av räntespannmål verkställas med en tunna om 52 kannor.

Av åtskilliga anteckningar i de kamerala handlingarna framgår, att kyrkomålet mot 1500-talets slut i princip var 50 kannor, men att vid inmätningen i åtskilliga fall uppkom ett avsevärt övermål. Ett par belägg av annat ursprung äro av större intresse. I handskriftssamlingen i Uppsala universitetsbibliotek finnes en handskriven räknelära från år 1601, författad för »Johan, Sveriges, Götes och Wendes arvfurste, hertig till Östergötland», där i ett exempel uppgives, att en tunna öl kostar 10 marker, varefter frågas, hur mycket en kanna kostar. Uträkningen visar, att en tunna öl innehöll 52 kannor. I samma samling finnes i ett band gamla matematiska anteckningar (sign. A: 17) en odaterad sammanställning av svenska och främmande, bibliska och klassiska mått, vilken synes härröra från tiden omkring år 1600. Där ingår bl. a.:

1 tunna haver 48 kannor
1 ny tunna haver 52 kannor

Av det anförda framgår, att 52-kannorstunnan var avsedd att användas för såväl torra som flytande varor. Senare uppgifter utvisa emellertid, att tunnan om 48 kannor alltså begagnades för våta varor.

Ännu en uppgift om de nu behandlade måtten hämtas ur 1594 års bekanta handelsförordning: »Desslikes äro ock städerne här i Uppland sins emellan så förente, att Uppsala, Västerås och Enköpings stadstunnor skall hålla 52 kannor och Stockholms stads tunna däremot 50 kannor» (FORSSELL 1872 s. 120).

Det här omtalade kannemåttet är genomgående slottskannan om 2,443 l, och därför erhållas omedelbart följande värden:

Slottstunnan	= 48 kannor =	117,3 l
Utgiftstunnan = stapelstadstunnan =	50 » =	122,2 l
Uppbördstunnan = uppstadstunnan =	52 » =	127,0 l

Till omkr. 1640. De nu behandlade »centrala» spannmålsmåtten förmådde icke undantränga den stora mängden av lokala mått, och vid vetenskapliga bearbetningar av det bevarade materialet är det därför nödvändigt att från fall till fall söka bestämma lokalmåttens storlek. En schablonmässig behandling av dessa leder lätt till alldeles missvisande resultat. Framför allt är det omöjligt att studera jordbrukets förändringar under längre tid inom ett område utan att så noga som möjligt fastställa måttens förändringar.

Mot 1500-talets slut började man allt mera inse, att något borde göras för att skapa större enhetlighet i fråga om spannmålsmåtten. En sådan strävan framträder omkring år 1600 lokalt och sporadiskt genom anteckningar i längderna om nya mått, »nyfjärdingar» o. dyl. Betydelsefullare är emellertid Karl IX:s mandat om aln, vikt och mål år 1605, vari bl. a. stadgades, att tunna och spann över hela riket skulle rättas efter Örebro tunna och spann.

En av huvuduppgifterna i föreliggande undersökning om spannmålsmåtten har varit att fastställa storleken av 1605 års Örebrotunna. I litteraturen uppgives den, av skäl som strax skola anföras, till c:a 163 l. »Under den tiden, närmare bestämt 1605–38, borde alltså tunnan ha varit 1,63 hl. Någon full säkerhet för tillförlitligheten härav har man dock icke.» (HECKSCHER 1941 s. 31.) I sin avhandling om Närke landsbygd 1600–1820 (HANNERBERG 1941) såg sig författaren, efter många överväganden, tvingad att överge nämnda uppfattning om ifrågavarande mått. Örebrotunnans storlek bestämdes i stället preliminärt till 125 l.

Två grupper av uppgifter hava varit särskilt givande, då det gällt att bestämma Örebrotunnans uppkomst och storlek. Den ena är Närke tiondelängder under åren närmast efter 1605, särskilt för 1608 och följande år. Vid den tidpunkten infördes nytt mått i många socknar, och i samband därmed gjordes i längderna korta, delvis svårtolkade men mycket intressanta anteckningar om de nya måtten och deras indelning. Den andra gruppen

av uppgifter är från 1630-talet, alltså från slutet av den period, då Örebro-tunnan var det officiella spannmålsmåttet. Då diskuterades de gamla och de planerade måtten i riksrådet, och i samband därmed verkställdes viktiga jämförande uppmätningar.

Anteckningarna i Närkes tiondelängder äro till synes ganska förvirrade. Karakteristisk är följande serie från Stora Mellösa: 1607: »Uppmält 5 fjärdingar för tunnan»; 1608: »6 fjärdingar på en tunna»; 1609: »Med nya målet 8 fjärdingar i tunnan och 4 fat i var fjärding»; 1610: »6 fjärdingar på tunnan». År 1607 användes den gamla, mycket stora Närkesfjärdingen. Det följande året begagnades ett mått, som tydligare beskrives i Kumla sockens tiondelängd 1610: »Uppburit med Örebro fjärding och räknat 6 uti tunnan, 8 kannor uti fjärdingen.» År 1609 infördes det »nya målet», tydligen för denna trakt ännu nyare än det året förut praktiserade måttet med Örebro fjärding.

Det kan visserligen verka förbluffande, men för Närkes del medförde 1605 års mandat två nya, konkurrerande spannmålsmått. Det ena hade en tunna om 6 fjärdingar och 48 kannor och det är tydligtvis detta, som egentligen förtjänar namnet »Örebrotunnan». I det andra måttet delades tunnan i 8 fjärdingar och 32 fat, en indelning, som för tankarna till Mälardalens förut behandlade spannmålsmått. Det är intressant att konstatera, att i Värmland de flesta prästgällen införde ett nytt mått i 1609 års tiondelängd och att detta räknade 8 fjärdingar och 32 fat på tunnan.

Det är väl knappast möjligt att avgöra, vilket av dessa mått som egentligen avsågs i 1605 års mandat. Säkert är dock, att den egentliga Örebro-tunnan om 6 fjärdingar och 48 kannor fick relativt liten spridning. Icke ens i landskapet Närke, där man dock tidigare var van att räkna 6 fjärdingar på tunnan, slog den allmänt igenom, och jag har icke påträffat något alldeles säkert belägg för att detta mått använts utanför Närke. Däremot fick genom 1605 års mandat tunnan om 8 fjärdingar och 32 fat vidgad användning, åtminstone i Närke och Värmland.

En betydelsefull detalj i de nyss åsyftade anteckningarna i Värmlands tiondelängder 1609 lämnar indirekt en anvisning om storleksförhållandet mellan de båda nya måtten. I många längder heter det: »Uppburen med 8 strukna fjärdingar på tunnan och 4 fat i fjärdingen.» I allmänhet lämna tiondelängderna icke uppgift om rågat eller struket mått, men i undantagsfall förekommer en anteckning om »struket mål», och genom jämförelse av uppgifterna om årsväxten och om tiondet brukar då framgå, att struket mål tillgreps för att i vissa fall korrigera en tiondeavgift, som annars hade blivit något för stor. Så bör sannolikt också anteckningen om »strukna fjärdingar» i 1609 års värmländska tiondelängder uppfattas: det nya måttet var stort i förhållande till andra aktuella mått, och korrigerades genom föreskrift om struket mål.

Ingående jämförelser av å ena sidan utsädesuppgifter, uttryckta i de nu behandlade måtten, och å andra sidan uppgifter om åkerarealerna i de

äldsta geometriska jordeböckerna hava också övertygat författaren om att 8-fjärdingstunnan var större än den egentliga Örebrotunnan. Men hur stora voro de?

Beträffande Örebrotunnan är resultatet i korthet följande:

$$\begin{aligned}\text{Örebrotunnan} &= \text{uppstadstunnan} = 127,0 \text{ l} = 48 \text{ Örebrokannor.} \\ \text{Örebrokannen} &= 2,646 \text{ l.}\end{aligned}$$

Motiveringen för detta påstående, liksom för åtskilliga andra i det följande, hämtas ur 1630-talets diskussion om spannmålsmått. Beträffande uppgifter och citat hänvisas till den utförliga behandlingen hos FALKMAN (1884) eller till Svenska riksrådets protokoll.

Den 1 dec. 1635 erhöilo Bureus och Weiler i uppdrag att »justera kannorna efter tunnorna, taga Örebrotunnan och därefter lämpa kannan». Följden härav blev, att Örebromåttets kanna upptogs i 1638 års riksmått. 1638 års Stockholmskanna har bestämts av WALLMARK (1854) och befunnits vara 2,672 l. Överensstämmelsen mellan detta värde och det nyss beräknade, 2,646 l är visserligen ganska god men icke alldeles fullständig. I det följande (s. 425) refereras WALLMARKS beräkning av 1638 års tunna och kanna och därvid visar det sig, att beräkningen har en ganska betydande felmarginal. Värdet 2,646 l är i själva verket väl förenligt med de av WALLMARK meddelade mätningarna.

Innan andra kontrollerande beräkningar av Örebrotunnan utföras, skall uppmärksamheten ägnas åt den nyss omtalade tunnan om 8 fjärdingar och 32 fat. Ingen uppgift har påträffats, som direkt säger, hur många kannor det gick på denna tunna. En uppgift, som tillåter en beräkning, skall emellertid anföras. I 1610 års tiondelängd för Kils socken i Närke erhållas följande tvenne summor för vetet:

$$\begin{aligned}1 \text{ fjärding } 10 \text{ fat } 4 \text{ kannor } 1 \text{ stop} \\ 4 \text{ fjärdingar } 1 \text{ kanna.}\end{aligned}$$

Då 1 fjärding = 4 fat erhålles härur: $3\frac{1}{2}$ fjärding $4\frac{1}{2}$ kannor = 4 fjärdingar 1 kann, vilket i sin tur ger, att $\frac{1}{2}$ fjärding är $3\frac{1}{2}$ kannor. Därav följer:

$$1 \text{ tunna} = 8 \text{ fjärdingar} = 32 \text{ fat} = 56 \text{ kannor.}$$

Nu är det välbekant, att en tunna om 56 kannor infördes genom 1665 års kungl. plakat om mått och vikt. Men finns det några antydningar om, att en tunna med den indelningen hade förekommit redan tidigare? På den punkten är lyckligtvis 1665 års plakat upplysande och avgörande: »Men vad spannmålstunnan vidkommer, så, ehuru väl på riksdagen i Örebro år 1638 är för gott befunnet, att en spannmålstunna skulle hålla femtiofyra Stockholmskannor, likväl, emedan sedermera, efter noga undersökning och ögonskenlige erfarenheten beprövat är, att samma fördelning icke haver sin behörige likhet emot tunnans rätta mål och storhet, utan att en spannmålstunna då sin rätta proportionerade styrka haver, när hon uti femtiosex

kannor delat bliver; eftersom ock utav det rätta gamla kannemåttet, som sedermera här i vår stad Stockholm är bleven funnen, klarligen är att se, att utav ålder en riktig måltunna 56 kannor hållit haver, och att den senare fördelningen uti 54 kannor allenast utav en misräkning, som genom tidens förlopp icke så noga är aktat, sitt ursprung haver, ty skall härefter grannligen iakttagas, att uppå bemålte spannmålstunna just 56 kannor måles, efter det gamla och rätta målet, dock väl förståendes, att själva tunnan icke därigenom större göres utan oförändrad bliver vid sin storlek, som hon för detta haft haver, dragandes två spänn, en spann fyra fjärdingar och hela tunnan åtta fjärdingar och 32 fat eller kappar».

Tolkningen av detta för utredningen om de äldre spannmålsmåttens så betydelsefulla meddelande har försvårats av att tunnan enligt ordalydelsen skulle bli vid sin gamla storlek och icke göras större. Man har ansett detta oriktigt, då tunnan bevisligen år 1665 gjordes något större än den hade varit sedan 1638. Så får emellertid icke uttalandet tolkas. Jämförelsen gäller icke 1638 års felaktiga tunnemått utan »det rätta gamla kannemålet» och den »riktiga måltunnan». Det var dessa *före* 1638 existerande mått, som med oförändrad storlek och indelning återinfördes som officiella spannmålsmått år 1665.

Den spannmålstunna om 8 fjärdingar och 32 fat, som efter 1605 infördes i Värmland och i delar av Närke men som dessförinnan hade förekommit i Mälaramrådet, är den direkta förebilden till 1665 års mått. Därmed är storleken känd:

Gamla Stockholmstunnan = 146,6 l = 56 gamla Stockholmskannor

Gamla Stockholmskannan = 2,617 l.

Det är möjligt att med ganska stor säkerhet beskriva, hur denna gamla Stockholmstunna om 56 kannor tillkommit. I norra Närke och främst i Glanshammars härad förekommer i början av 1600-talet ett intressant spannmålsmått, vilket i Götlunda sockens tiondelängd för år 1618 beskrives på följande sätt: »Vi hava 6 fjärdingar på tunnan och 10 kannor på fjärdingen.» Formuleringen innebär, att det icke är fråga om något alldeles nytt spannmålsmått.

I den föregående redogörelsen för övermålet vid mitten av 1500-talet framhölls, att införandet av slottstunnan om 48 kannor kunde tänkas få till följd, att vissa andra och större mått, bl. a. en tunna om 60 slottskannor, också skulle införas. Det är denna tunna, som uppträder i norra Närke. I fortsättningen kallas den, liksom i förutnämnda avhandling om Närkes landsbygd (HANNERBERG 1941 s. 135), Glanshammarstunnan.

Glanshammarstunnan = 60 slottskannor = $60 \cdot 2,443 \text{ l} = 146,6 \text{ l}$.

Glanshammarstunnan överensstämde till storleken med den gamla Stockholmstunnan men hade en annan indelning och ett annat kannemått. Som förut framhållits räknades även för övrigt i viss utsträckning i Närke 6 fjär-

dingar på tunnan, och det var då praktiskt att bibehålla uppdelningen i 60 kannor.

Inom andra områden, där tunnan delades i två spann och åtta fjärdingar, lämpade det sig icke så väl att räkna 60 kannor på tunnan. Där blev utvecklingen alldeles analog med den, som nyss har påvisats beträffande Örebrotunnan. Denna överensstämde till storleken med den gamla uppborðstunnan om 52 slottskannor men uppdelades i stället i 48 kannor. Inom tvåspannstunnans område hade redan tidigare tunnan om 60 slottskannor fått en ny indelning i 56 kannor.

Sådana förändringar i måttens indelning, som de nu skildrade, förefalla oss opraktiska och krångliga. 1500- och 1600-talens människor betraktade dem på ett annat sätt. För dem voro de vanliga och verkade därför naturliga. De praktiserades i rikt mått även beträffande vikterna, där de olika lispunden hade tillkommit enligt alldeles samma sätt att tänka.

Det gamla svenska spannmålsmåttet med en tunna om 56 kannor, vilket fastställdes genom 1665 års kungl. plakat, var i själva verket inom Mälarområdet fullt utbildat mot 1500-talets slut och erhöll efter 1605 års mandat ytterligare spridning. Den egentliga Örebrotunnan av år 1605 blev däremot av ringa betydelse och erhöll ingen större spridning.

1605 års mandat medförde icke det åsyftade för hela landet gemensamma spannmålsmåttet. Under 1620-talet framfördes krav på nya åtgärder. I handlingarna till 1627 års riksdag heter det: »Till det tredje klagar allmogen, att dem genom mål och vikt, särdeles genom orätta tunnor, mycket för kort sker. Så på det var och en må veta, vad han skall sig därutinnan efterrätta, hava vi här låtit göra och var ståthållare medgiva ett visst mått, därefter alle mått i var landsända över hela riket så i städerna som på landet förändras och rättas kunne.» (FORSSELL 1872, s. 114.) Även andra handlingar utvisa, att likare för spannmålsmåttan mot 1620-talets slut utsändes av Andreas Bureus. Det måste vara de måtten, som åsyftas i ett längre fram anført cirkulär från Kammarkollegium år 1640.

Någon direkt uppgift om storleken och indelningen av de utsända måtten finnes icke, men troligen var det den gamla Stockholmstunnan. Denna omständighet är av ganska stor betydelse för tolkningen av vissa förhållanden med spannmålsmätningen under 1640-talet.

Omkr. 1628 utsända mått: Gamla Stockholmstunnan à 2 spann, 8 fjärdingar, 32 fat och 56 kannor.

Som förut omtalats fördes under 1630-talet en ganska omfattande diskussion om spannmålsmåttan, av vilken några fragment blivit bevarade till vår tid. Tyvärr förekommer det i dessa 1630-talets uppgifter felaktigheter och inkonsekvenser, »missräkning», som det kallas i det förut anförda utdraget ur 1665 års plakat, och det är därför mödosamt och svårt att passa samman bitarna till en helhet. Här kan endast det väsentligaste anföras.

Dit hör först och främst resultatet: 1638 års riksdagsbeslut.

En rätt måltunna å 2 spann, 8 fjärdingar, 32 uppländska fat eller finska kappar och 54 Stockholmskannor.

Det var otvivelaktigt meningen, att som riksmått fastställa den här ovan omtalade gamla Stockholmstunnan. Därom vittnar bl. a. uppdelningen i 32 »uppländska fat». Men olyckligtvis tillät man sig en förändring: man införde en ny kanna. Som det heter den 1 dec. 1635: man »lämpade kannan» efter Örebrotunnan. Då denna kanna enligt det föregående var större än den gamla Stockholmskannan (2,646 resp. 2,617 l), minskades antalet kannor från 56 till 54. Denna omotiverade ändring kunde endast leda till förväxlingar och misstag, av vilka den allvarligaste omtalas i det följande avsnittet om tiden efter 1640.

Som förut anförts har storleken av 1638 års Stockholmstunna bestämts av WALLMARK (1854) och hans värden bruka, omräknade i liter, angivas i litteraturen (t. ex. HECKSCHER, 1941 s. 31):

Enligt Wallmark: 1638 års Stockholmstunna = 144,3 l
1638 års Stockholmskanna = 2,672 l.

WALLMARK hade uppmätt sidorna i två av Stiernhielm 1651 tecknade kuber, återgivande Stockholms kanna och Stockholms kappe. Mätningarna gävo icke fullt samstämmiga resultat och för att erhålla ett sannolikt värde beräknade WALLMARK på ett enkelt geometriskt sätt ett medelvärde av dem. Det är detta medelvärde, som sedan återgivits i litteraturen. Det är dock icke givet, att en medelvärdesbildning i detta fall ger det bästa resultatet. Det kan tänkas, att den ena av Stiernhielms figurer, den av kannan eller av kappen, är korrekt, och då vore ju det riktiga, att använda den enbart, och icke att kombinera den med den felaktiga figuren. Tydligtvis fordras det mera material än det av WALLMARK använda för att erhålla säkra värden på 1638 års tunna och kanna.

I det föregående hava omtalats tvenne möjligheter att bestämma 1638 års kanna. Den första är, att denna kanna rättades efter Örebro kanna, vilken har angivits till 2,646 l. Det är dock tänkbart, att fullständig överensstämmelse icke nåddes. Den andra är, att 1638 års tunna borde vara ungefär lika med den gamla Stockholmstunnan å 146,6 l. I själva verket blev dock skillnaden mellan dessa tunnor ganska stor.

De olika bestämningarna av 1638 års mått sammanföras i följande tabell:

	1638 års	
	kanna	tunna
Om kannan överensstämmer med 1605 års Örebrokanna....	2,646 l	142,9 l
Enligt Wallmark:		
Genom uppmätning av Stiernhielms tecknade kanna.....	2,691	145,3
Genom uppmätning av Stiernhielms tecknade kappe.....	2,646	142,9
Genom medelvärdesbildning.....	2,672	144,3
Om 1638 års tunna överensstämmer med gamla Stockholms-		
tunnan.....	2,715	146,6

Då 1638 års tunna bevisligen blev mindre än den gamla Stockholms-tunnan, kan den sista raden i tabellen ställas utanför diskussionen. Över-ensstämelsen mellan de värden, som erhållits med 1605 års Örebrokanna och ur Stiernhielms tecknade kappe, är fullständig. Dessa två bestämningar giva sannolikt det bästa värdet på 1638 års kanna och tunna.

1638 års Stockholmstunna, sannolik storlek 142,9 l

1638 års Stockholmskanna, sannolik storlek 2,646 l.

Den av Stiernhielm tecknade kannan är säkerligen åtskilligt för stor. Men det är samtidigt troligt, att även den kanna, varmed Bureus under 1630-talet gjorde sina uppmätningar, icke alldeles stämde med det ursprungliga Örebromåttet, utan också var något för stor. Därpå tyda vissa av Bureus angivna samband mellan olika måttkärl, vilka göra det troligt, att denne verkligen arbetade med en »Örebrokanna» av ungefär den storlek, som Wallmark erhållit genom sin medelvärdesbildning.

Den av Bureus på 1630-talet använda »Örebrokannen» c:a 2,672 l.

Efter denna redogörelse för 1638 års mått återstår att anföra några uppgifter ur den diskussion, som föregick 1638 års beslut.

Den 9 dec. 1635 uppgives, att »differensen mellan Örebro och Stockholms tunna var 7 kannor». Detta har vanligen tolkats så, att Örebrotunnan var 7 kannor större än den år 1638 fastställda Stockholmstunnan, och därav har, som förut anförts, beräknats, att Örebrotunnan var ca 163 l. Något verkligt hållbart skäl för att Örebrotunnan skulle vara större än Stockholms-tunnan har dock icke kunnat framläggas. En ingående granskning särskilt av Närkes tiondelängder har i stället till fullo övertygat mig om att Örebrotunnan var ett jämförelsevis litet mått.

Tolkningen av den nu anförda uppgiften försvåras av att man icke vet vilken Stockholmstunna och vilken kanna som avses. Den föregående framställningen gör det sannolikt, att det gäller den gamla Stockholmstunnan å 146,6 l. Säkerligen uppmätte Bureus den tunnan med användning av den Örebrokanna, som skulle ingå i det nya riksmåttet. Det erhållna antalet kannor angives här med två alternativa beräkningar:

Om Bureus »Örebrokanna» rymde 2,646 l: 55,4 kannor på 146,6 l.

Om Bureus »Örebrokanna» rymde 2,672 l: 54,9 kannor på 146,6 l.

Då Örebrotunnan rymde 48 kannor, var alltså »skillnaden mellan Örebro och Stockholms tunna 7 kannor», alldeles som det uppgavs år 1635.

I »Andreas Bureus Räkning 1637, 29 jan.» finnes en annan intressant uppgift: »Rostockerkanna 48 på tunnan» (ölträ); »Såsom Rostockerkanna är här 100 in cubo, så är Stockholms gamla kanna 102 in cubo.» Första delen av citatet visar, att Rostockkannen på 1630-talet användes för våta varor. Andra delen innebär, att om såväl Rostockkannen som Stockholms gamla kanna gjordes kubiska och Rostockkannans kant betecknades med

100, så blev den gamla Stockholmskannans kant 102. Behandlas dessa tal som exakta, vilket de naturligtvis icke äro, så blir förhållandet mellan volymerna 1 : 1,06121. Då den gamla Stockholmskannan var 2,617 l, beräknas härur Rostockkannan till 2,466 l.

Detta värde på Rostockkannan avviker föga från den förut beräknade volymen på slottskannan, 2,443 l. Skillnaden faller inom de med Bureus mätningar förknippade felgränserna. Här kan också hänvisas till ett uttalande av RONEBERG 1757: »Svenska kannans rymd alldeles lika med Rostockkannan» (s. 9). Genom de nu utförda beräkningarna är Rostockkannan så väl bestämd, att en direkt slutsats är möjlig:

$$\text{Rostockkannan} = \text{slottskannan (»den gamla svenska kannan»)} = 2,446 \text{ l.}$$

Från omkr. 1640 till 1665. Det har förut omtalats, att likare för spannmålsmåttens utsändes till ståthållarna omkring år 1628, och dessa hava jämförts med de 10 år senare fastställda måtten:

Omkr. 1628 utsända mått: Gamla Stockholmstunnan å 2 spann, 8 fjärdingar, 32 fat och 56 kannor.

1638 års måltunna å 2 spann, 8 fjärdingar, 32 uppländska fat och 54 kannor.

Verkställigheten av 1638 års beslut omtalas i Kammarkollegii cirkulär till landshövdingarna den 21 april 1640: »Eljest förskicka vi ock landshövdingen till handa ett av de nya upprättade kopparmåtten, därefter målen i riket justeras skola, vilka kopparmått uti de större målen överenskomma med dem, som senast genom Andreas Bureus i landsändarna skickade blevo, undantagandes kannorna, varuti så stor differens finnes, som av bägge måtten står att pröva och förnimma» (FALKMAN 1884, 2, s. 21).

Detta uttalande visar, vilket också förut har framhållits, att avsikten år 1638 var att införa den gamla Stockholmstunnan över hela riket. Genom de tämligen omotiverade manipulationerna med kannemåttet förfuskades emellertid denna avsikt. Och ännu värre oreda åstadkoms genom att myndigheterna i Stockholm icke kände till den åsyftade Örebrokannan. Av misstag utsändes ett helt annat kannemått till landshövdingarna.

Saken synes först ha observerats i Örebro, vars landshövding i okt. 1640 meddelade, att »det nya målet var $\frac{1}{8}$ tunna mindre än det gamla», varför han ville veta, vilket mått som skulle lända till efterrättelse. Kammarkollegium blev möjligen förbryllat av detta landshövdingens meddelande men svarade endast tämligen intetsägande, att »det bliver vid riksdagsbeslutet» (Falkman 1884, 2, s. 21).

Tio år senare gjordes i Västergötland den märkliga upptäckten, att då skäpporna ett årtionde tidigare hade justerats enligt 1638 års beslut, hade detta »genom förseende» skett efter »Stockholms krögarkanna», vilken var mindre än »det gamla stockholmsmåtten» och därför oriktig. På samma sätt blevo tunnorna, som skickades till landsorterna, »mycket mindre än Stockholms tunna».

Med anledning härav föreskrev Kammarkollegium den 16 nov. 1650, att rättelse skulle ske. Verkställigheten dröjde dock ännu någon tid, och i maj 1652 befallde generalguvernören över Västergötland, Dal, Värmland och Halland sina underlydande landshövdingar att iakttaga Kammarkollegii föreskrift och från Göteborg anskaffa några märkta tunnor av samma storlek som Stockholms tunna och utsända dem till städerna att tjäna som modell.

Under 1640-talet användes, tydligtvis i stora delar av landet, ett spannmålsmått, som författaren har kallat den »falska Stockholmstunnan». Två utgångspunkter föreligga för beräkning av dess storlek. Den ena är Örebro-landshövdingens uppgift, att det nya måttet var $\frac{1}{8}$ tunna mindre än det gamla. Men vilket var då detta gamla mått? I avhandlingen om Närkes landsbygd 1600–1820 antog jag, att det gällde Örebrotunnan. Nu förefaller det åtskilligt sannolikare, att landshövdingen avsåg den gamla Stockholmstunnan.

Den andra utgångspunkten är uppgiften från Västergötland 1650, att »Stockholms krögarkanna» av misstag hade utsänts. Det är tänkbart, att därmed avses något för oss okänt kannemått. Bland här behandlade mått kan endast Rostockkannen (= slottskannen) komma i fråga. Som nyss framhållits användes denna kanna på 1630-talet för våta varor.

De båda beräkningarna av den »falska Stockholmstunnan» lämna ganska olika resultat:

$$\begin{array}{ll} \frac{1}{8} \text{ t:a mindre än gamla Stockholmstunnan:} & \text{falska Stockholmstunnan} = 128,3 \text{ l.} \\ 54 \text{ »krögarkannor» à } 2,443 \text{ l} & \text{: falska Stockholmstunnan} = 131,9 \text{ l.} \end{array}$$

Vid den första beräkningen har här antagits, att skillnaden utgjorde $\frac{1}{8}$ gammal Stockholmstunna. Det är måhända rimligare, att skillnaden uttrycktes i det nya måttet. I så fall erhålles följande resultat:

$$\frac{1}{8} \text{ ny tunna mindre än gamla Stockholmstunnan: falska Stockholmstunnan} = 130,3 \text{ l.}$$

Sannolikt är det ur »krögarkannen» beräknade värdet det bästa.

Även sedan det nu behandlade misstaget avlägsnats, kvarstod en oklarhet om måttkärlen, som motiverade nya undersökningar och en ny måttstadga. Efter förarbeten, särskilt av Stiernhielm, utfärdades den 10 mars 1665 det kungliga plakat om mått och vikt, vilket i princip betecknar avslutningen på den nu skildrade utvecklingen.

$$\begin{array}{l} 1665 \text{ års Stockholmstunna} = 146,6 \text{ l} \\ 1665 \text{ års Stockholmskanna} = 2,617 \text{ l.} \end{array}$$

Visserligen kvarstod även därefter lokala olikheter i fråga om spannmåls-måtten och mycken diskussion fördes om hur spannmålsmätningen rätteligen skulle utföras, men i fråga om måttets storlek och indelning gällde 1665 års plakat ända fram till 1855.

B e n ä m n i n g	Kannan		Tunnan, liter
	storlek, liter	antal på tunnan	
Äldsta Stockholmstunnan (hypotetisk)			c:a 94
Slottstunnan	2,443	48	117,3
Utgiftstunnan = stapelstadstunnan	2,443	50	122,2
Uppbördstunnan = uppstadstunnan	2,443	52	127,0
Örebrotunnan	2,646	48	127,0
Gamla Stockholmstunnan	2,617	56	146,6
Glanshammarstunnan	2,443	60	146,6
1638 års Stockholmstunna, enl. Wallmark	2,672	54	144,3
1638 års Stockholmstunna, sannolik storlek	2,646	54	142,9
Falska Stockholmstunnan	2,443	54	131,9
1665 års Stockholmstunna	2,617	56	146,6

Alla värden hava angivits med fyra siffror för att underlätta jämförelser mellan måtten inbördes och med förut utförda bestämningar av dem. Den sista siffran är dock i allmänhet osäker.

Summary.

Central Swedish corn-measures from the midde of the 16th century to 1665.

In older times different corn-measures are found in Sweden as well as in other countries. Provinces, towns, castles and estates had their own measures of varying capacities. In order to put order and system into this state of confusion, one and the same measure was introduced by the decrees of 1605, 1638 and 1665. The last of these gradually resulted in one and the same corn-barrel being used in the whole country.

The present investigation aims at determining the capacities of the corn-measures found in the age of natural economy and fixed by decrees. Only the measure of 1665 has hitherto been known with sufficient exactitude. The local measures are only dealt with in such cases when they may throw light on the capacities and changes of the central measures.

The chief results of my researches are the following:

From the 1540's the Stockholm castle barrel was used in the central administration. 1 barrel = 48 pottles at 2,443 litres = 117,3 litres.

From the 1570's this barrel was replaced by a greater measure: an »expenses barrel» = 50 pottles at 2,443 litres = 122,2 litres and a »taxation barrel» = 52 pottles at 2,443 litres = 127,0 litres.

In 1605 the so-called Örebro barrel was officially accepted as the corn-measure common to the whole country, but it was of little importance. 1 barrel = 48 pottles at 2,646 litres = 127,0 litres.

About the same time an older local measure from the province of Uppland began to get an official position. This barrel is afterwards called the »old Stockholm barrel». 1 barrel = 56 pottles at 2,617 litres = 146,6 litres. This measure was fixed by the decree of 1665.

A decree of 1638 introduced a compromise between the Örebro barrel and the »old Stockholm barrel». 1 barrel = 54 pottles at 2,646 litres = 142,9 litres.

When the decree of 1638 was to be carried out, the authorities made a mistake. Therefore in the 1640's a »false» barrel was used in parts of the country. At that time 1 barrel was probably equal to 54 pottles at 2,443 litres = 131,3 litres.

Källförteckning.

Otryckta källor:

Kammararkivet: Landskapshandlingar.
Länsverifikationerna.
Sandbergsska samlingen.
Stockholms slotts varuhus och handling.
Strödda kamerala handlingar.

Riksarkivet: Småsamlingar: Mått, mål och vikt.
Lantmäteristyreliens arkiv: Geometrisk jordböcker.
Uppsala universitets bibliotek: Matematiska handskrifter.

Urkundspublikationer:

Konung Gustaf den förstes registratur.
Svenska Riksrådets protokoll.
Samlingar utaf kongl. bref, stadgar och förordningar etc. angående Sveriges Rikes
commerce, politie och oeconomie utg. av A. A. VON STIERNMAN, Sthlm 1747–75.

Litteratur.

FALKMAN, L. B., 1884, Om mått och vikt i Sverige. 1–2. Sthlm.
FORNER, L., 1945, De svenska spannmålsmått. En ordhistorisk och dialektgeografisk undersökning. Upps.
FÖRSELL, H., 1872, Anteckningar om mynt, vikt, mått och varupris i Sverige under de första femtio åren av Vasahusetts regering. Sthlm.
HANNERBERG, C. D., 1941, Närkes landsbygd 1600–1820. Folkmängd och befolkningsrörelse. Åkerbruk och spannmålsproduktion. Gbg.
HECKSCHER, E. F., 1941, De svenska penning-, vikt- och måttssystemen. 2:a uppl. Sthlm.
JANSSON, S. O., 1936, Mått, mål och vikt i Sverige till 1500-talets mitt. (Nordisk Kultur. 30.) Sthlm.
KRAUSE, K. E. H., 1888, Die Rostocker metallenen Normalscheffel und das Eichverfahren des Mittelalters. Hansische Geschichtsblätter Jahrg. 1886. Leipzig.
RUNEBERG, E., 1757, Tal om mått, mål och viktinrättningen i Svea rike. Sthlm.
WALLMARK, L. J., 1855, Bidrag till svenska fotens, kannans och skålpundets historia. (Öfversigt af Kongl. Vetenskaps-Akademiens förhandlingar 1854.) Sthlm.